

TARIQ JAFFER

Râzî

Büyük Tefsir ve Kelam  stadı

Çeviri:

Enes Büyük - Muhammed Coşkun

alBaraka
Yayınları

TARIQ JAFFER

Amherst College'da Din, Asya Dilleri ve Medeniyetleri bölümlerinde profesör olarak görev yapmaktadır. Lisans eğitimini Toronto Üniversitesinde, yüksek lisansını McGill Üniversitesinde tamamlamış; 2005 yılında Yale Üniversitesinden Din Araştırmaları alanında doktora derecesi almıştır. Çalışmaları Kur'ân ve tefsir tarihi, İslam felsefesi ve kelâmı, İslam tasavvufu ve özellikle Mu'tezilî düşünce geleneği üzerinde yoğunlaşmaktadır. Râzî: *Master of Qur'anic Interpretation and Theological Reasoning* adlı eseri, 2015 yılında Amerikan Din Akademisi tarafından Metin Araştırmaları kategorisinde Mükemmellik Ödülü'ne layık görülmüştür.

MUHAMMED COŞKUN

2002 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. Aynı üniversitede 2008 yılında yüksek lisansını, 2013 yılında doktorasını tamamladı. 2011 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde araştırma görevlisi olarak göreve başladı; 2020 yılında doçent, 2026 yılında profesör oldu. Hâlen aynı fakültede görev yapmaktadır. Evli ve üç çocuk babasıdır.

ENES BÜYÜK

2011 yılında Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. 2014 yılında Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde yüksek lisansını, 2018 yılında aynı enstitüde doktorasını tamamladı. 2013-2021 yılları arasında Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde araştırma görevlisi ve doktor öğretim üyesi olarak görev yaptı. 2021 yılından bu yana Samsun Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalında çalışmalarını sürdürmektedir.

AHMED TAHİR NUR

2013 yılında Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler ile Tarih bölümlerinden mezun oldu. Yüksek lisansını 2015 yılında aynı üniversitenin Tarih Bölümünde tamamladı. Doktora derecesini 2025 yılında Yale Üniversitesinden aldı. Doktora sonrası çalışmalarını Universitat Autònoma de Barcelona'da ERC araştırmacısı olarak sürdürmektedir.

İÇİNDEKİLER

Teşekkür	7
Giriş	9
1. Yeni Bir Metodoloji Oluşturmak	27
2. Tefsir Usulü Tasarlamak	71
3. Akıl ile Nakil Arasını Uzlaştırmak	109
4. Akıl ve Nûr	165
5. Nefs ve Rûh Teorisi	207
Kaynakça	259
Dizin	277

TEŞEKKÜR

Râzî'nin metodolojisine ve kompleks düşüncesine ilk kez dikkatimi çeken Gerhard Bowering'e teşekkür etmek benim için bir zevktir. Rehberliği, dostluğu ve bu çalışmanın daha önceki taslaklarını okuması nedeniyle de kendisine minnettarım. Bu kitapta, içerdği bölümlerin önceki taslaklarına yorum yapmak için zaman ayıran birkaç akademisyenin görüşlerinden yararlanılmıştır. Binyamin Abrahamov ve Rosalind Gwynne'e üçüncü bölümle ilgili yorum ve önerileri için; Hermann Landolt'a dördüncü bölümü okuduğu için; Stephen Menn'e üçüncü ve beşinci bölümleri okuduğu için; Suleiman Mourad'a birinci, ikinci ve üçüncü bölümlerle ilgili yorumları ve Mu'tezile hakkındaki konuşmalarımız için minnettarım; Andrew Rippin'e giriş bölümündeki yorumları için (ve iki bölümün daha önceki taslaklarını okuduğu için); Walid Saleh'e birinci, ikinci ve üçüncü bölümler hakkındaki yorumları için; Ayman Shihadeh'e birinci bölüm hakkındaki önerileri için teşekkür ederim. Ayrıca beni çeviri ve yorum hatalarını düzeltme konusunda katkı sağlayan harici hakemlere ve Râzî'yi benimle birlikte okuyan, tercüme eden ve tartışan Alexander Treiger ve Walid Saleh'e de şükranlarımı sunarım. Yine sevgili dostlarım Nicholas Heer ve Amina Steinfels ile yaptığım pek çok sohbetten de büyük ölçüde faydalandım.

Amherst'te Din Bilimleri Bölümü'nde bana sürekli destek veren meslektaşlarıma (Andrew Dole, Robert Doran, Maria Heim, Susan Niditch ve David Wills) müteşekkirim. Ayrıca Fakülte Araştırma Ödülü Programından aldığım burs sayesinde, bir yıllık akademik iznimi New York Halk Kütüphanesindeki Arap-İslam araştırmaları bölümünde çalışarak geçirmemi sağlayan Dekanlığa ve paha biçilmez idari yardımları için Din Bilimleri Bölümü'nden Diane Dix'e teşekkür ederim.

Bana yardımcı olan, ders veren veya tavsiyelerde bulunan diğer birçok akademisyen ve arkadaşına da minnettarım. Bunlar arasında Asad Q. Ahmed, Ali Asani, Judith Baskin, Karen Bauer, Lutz Richter-Bernburg, Kevin Van Bladel, Tad Brennan, Jill Cirasella, Joseph Cumming, Alnoor Dhanani, Jamal Elias, Bruce Fudge, Alexander George, Arielle Greenbaum, Frank Griffel, Dimitri Gutas, Nancy Khalek, Katrin Koch, Todd Lawson, Jane Dammen McAuliffe, Jon McGinnis, Robert Orsi, Stanley J. Rabinowitz, Ahmed al-Rahim, Monica Ringer, Nishiten Shah, Sunil Sharma, Devin Stewart, Vilmarie Vega, Jonathan Vogel ve Robert Wisnovsky bulunmaktadır. Ayrıca anne-babama, kardeşim Jameel'e ve Alice Ristroph'a da şükranlarımı sunarım.

Bu kitabın bazı bölümleri yayınladığım makalelerin geliştirilmiş versiyonundan oluşmaktadır. Birinci bölüm, *Theories and Methods in Qur'anic Taf̣ṣir* (Oxford University Press, 2013) kitabındaki "Fakhr al-Dīn al-Rāzī's System of Inquiry" başlıklı yazıyla örtüşmektedir. İkinci bölümün büyük bir kısmı "Mu'tazilite Aspects of Fakhr al-Dīn al-Rāzī's Thought" (*Arabica Tome LIX*, Fasc. 5, 2012) başlıklı yazıdan alınmıştır. Beşinci bölümün bazı kısımları "Fakhr al-Dīn al-Rāzī on the Soul (*nafs*) and Spirit (*rūḥ*): An Investigation into the Eclectic Ideas of *Maḥāṭih al-ghayb*" (*Journal of Qur'anic Studies* 16.1, 2014) başlıklı yazıyla benzerliğe sahiptir.

GİRİŞ

Fahreddin Râzî'nin metinleri İslam geleneğinde önemli bir dönüm noktasına işaret eder. Râzî Orta Çağ İslam'ında Ehl-i sünnet'in önde gelen temsilcilerinden biriydi. Yunan ilim mirasıyla yoğrulmuş ve İslami bir eğitimle yetişmiş olan Râzî, Kur'an'ı yorumlamak için antik ve İslam felsefesinin zengin mirasından yararlanan ilk entelektüeldir. O aynı zamanda akıl ile Kur'an ve Sünnet'ten mütessakil nasları (*akıl ile nakil*) birleştirerek bir metodoloji geliştiren ilk Sünnî kelimcidir. Bu kitapta Râzî'nin İslam entelektüel geleneğine yaptığı bu dönüştürücü katkıları inceliyorum.

Râzî kelam, tefsir ve felsefe disiplinlerinde olağanüstü bir üretkenlikle eser yazmıştır. Ayrıca fıkıh, tıp, fizyonomi, astronomi ve astroloji üzerine de risaleler kaleme almıştır. Zerkân (1963) tarafından yapılan bir hesaplama göre Râzî'ye 193 eser atfedilmiştir ve bunların doksan üçünün ona nispeti doğrudur.¹ Bu eserlerin çoğu birden fazla ciltten oluşmaktadır. Örneğin Râzî'nin Kur'an tefsiri otuz iki cilt hâlinde basılmıştır ve yaklaşık on bin sayfadan oluşmaktadır. Onun bazı önemli eserleri

¹ Bu durum Ceylan tarafından *Theology and Tafsir in the Major Works of Fakhr al-Din al-Razi*, 13'te belirtilmiştir. Râzî'nin başlıca eserleri Brockelmann, *Geschichte der arabischen Literatur*'da listelenmiştir, bk. 1/507; Ek 1/923. Ancak bu tam bir envanter değildir. Bu eserlerden bazılarının kısa bir tanıtımı için bk. "Fakhr al-Din al-Razi," *Encyclopedia of Islam* (2. Ed.), 2/751-755 (G. Anawati).

şerhlere konu olmuş, bu şerhler de başka şerhlerin konusu hâline gelmiştir. Ancak Râzî bir düşünür olarak önemli bir isim olmasına rağmen onun başlıca eserlerinden hiçbirinin ciddi bir şekilde edisyonu yapılmamıştır. Hatta bazı önemli eserleri basılmamıştır bile. Bu durum gariptir çünkü Râzî'nin klasik sonrası İslam geleneğindeki (yaklaşık 1200-1900 yılları) etkisi benzersizdir. Râzî'nin eserleri, 606/1210 yılında ölümünden sonra onun yakın çevresi olan İran, Irak ve Orta Asya'nın yanı sıra Hindistan, Kuzey Afrika, Malezya ve Endonezya'daki İslami yüksek öğrenim kurumlarında standart ders kitapları hâline gelmiştir.² Onun Kur'an tefsiri de Beyzâvî'nin (ö. 716/1316) tefsirini büyük ölçüde etkilemiştir ki Beyzâvî'nin tefsiri hâlen Sünnî dünyanın en önde gelen ilim merkezi olan Ezher'de dinî müfredatın temel ders kitaplarından biridir.³ Râzî'nin felsefe ve kelam eserleri (ve bunların ortaya çıkardığı şerh geleneği) Kum'daki (İran) çağdaş Şii yüksek öğrenim kurumlarının müfredatının bir parçasıdır.⁴ Araştırmacılar, Râzî'nin düşünce sistemini ilişkili olduğu klasik İslam geleneği (yaklaşık 800-1200) içerisinde konumlandırmaya ve klasik sonrası İslam geleneği (yaklaşık 1200-1900) üzerindeki etkisini değerlendirmeye yeni yeni başlıyorlar. Râzî'nin kelami eserlerinin (özellikle de onun muhtasar bir çalışması olan *Muhassal*'ının) Doğu Hristiyanlığı üzerindeki etkisini yeni yeni değerlendiriyorlar.⁵

² Râzî'nin Magrib ve Malezya üzerindeki etkisi Setia tarafından "The Theologico-Scientific Research Program of the Mutakallimûn" başlıklı makalede (134) not edilmiştir.

³ Ezher hakkında bk. "Azhar, Al-," *Encyclopedia of Islam* (2. Ed.), 1/813-821 (J. Jomier). Beyzâvî'nin tefsirinin Ezher'deki müfredatın bir parçası olduğuna dair bk. "Baidâwî, Al-," *The Shorter Encyclopaedia of Islam* (H. A. R. Gibb ve J. H. Kramers); Beyzâvî hakkında bk. "Bayzâwî, Nâşer-al-dîn," *Encyclopaedia Iranica* (E. Kohlberg), 4/15-17.

⁴ Mottahedeh, "Traditional Shiite Education in Qom," in *Philosophers on Education: New Historical Perspectives*, 449-454.

⁵ Râzî'nin *Muhassal*'ının Doğu Hristiyanlığındaki alımlanışı konusunda bk. Schwarb, "The 13th Century Copto-Reception of Fakhr al-Dîn al-Râzî: Al-Rashid Abû l-Khayr Ibn al-Ṭayyib's *Risālat al-Bayān al-aẓḥar fî l-radd 'alâ*

Batılı akademisyenler yirminci yüzyılın başlarına kadar dik-katlerini Râzî'ye çevirmemişlerdir. Max Horten 1912 yılında *Die philosophischen Ansichten von Razi und Tusi* adlı eserini yayınlamıştır. Bu eser, Râzî'nin antik ve İslam felsefe geleneğini kelama entegre ettiği, muhtasar bir kelim kitabı olan *Muhassal*'ının yeni-den ifadesi ve yorumudur (*paraphrase*). Aynı yıl Ignaz Goldziher "Aus der Theologie des Fachr al-Dīn al-Rāzī" başlıklı makalesini neşretmiştir.⁶ Bu kısa ama önemli makalede Goldziher, Râzî'nin sürekli ilgiyi hak eden bir düşünce sistemine sahip son derece özgün ve bağımsız bir düşünür olduğunu savunmuştur. Goldziher klasik İslam'da bilgi kaynağı olarak vahyin aksine akla öncelik veren Mu'tezile'nin Râzî'nin teolojisi üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu varsayımında bulunmuştur. Ayrıca Râzî'nin kasıtlı olarak Eş'arî'nin bazı öğretilerini Mu'tezilî pozisyonlar lehine terk ettiğini öne sürmüştür. Yaklaşık yirmi beş yıl sonra Paul Kraus (1937), Râzî'nin Mâverâünnehir'de gezgin bir kelimci olarak gerçekleştirdiği tartışmaları ayrıntılarıyla anlattığı otobiyografisinin önemini vurgulayan kısa bir makale yayınlamıştır. Bu tartışmalar daha sonra Fathallah Kholeif (1966) tarafından tercüme edilmiş (ve yorumlanmıştır); Kholeif ayrıca Râzî'nin eserlerinin bir listesini çıkarmış ve bunları biyo-bibliyografik literatür ve el-yazması kataloglarıyla karşılaştırmıştır.⁷

1960'larda Batılı akademisyenler Râzî'nin teolojisini ve felsefi temellerini analiz etmek için ilk ciddi girişimlerde bulunmuşlardır. Josef van Ess, *Die Erkenntnislehre des 'Aḍudaddīn al-Îcī* (1967) adlı abidevi çalışmasında, Îcī'nin (ö. 756/1356) mantık ve epistemolojisinin birinci kitabını çevirmiş ve analiz etmiştir. Îcī, Eş'arîliğin tarihsel silsilesi içinde yer alır ve kelami eserlerinin yapısı ve içeriği Râzî'nin eserlerine, özellikle de *Muhassal*'a

man yaqūlu bi-l-qaḍā' wa-l-qadar, 143-169; Takahashi, "Reception of Islamic Theology among Syriac Christians in the Thirteenth Century: The Use of Fakhr al-Dīn al-Rāzī in Barhebraeus' *Candelabrum of the Sanctuary*," 179-192.

⁶ Goldziher, "Aus der Theologie des Fachr al-Dīn al-Rāzī," 213-247.

⁷ Kholeif, *A Study on Fakhr al-Dīn al-Razi and His Controversies in Transoxiana*.